
SZEMLÉ

MÁSODIK RENDBÉLI BEVEZETÉS

Bevezetéseknek mindig nagy jelentőségük van egy-egy elmélet recepciója tekintetében, amennyiben döntő szerepet játszanak az új perspektíva széleskörű elterjesztésében, illetve könyvnyelven megközelíthetővé teszik azt az oktatás számára.

Jelen írás egy bevezetőhöz kíván bevezetőül szolgálni. 2002-ben jelent meg Dirk Baecker jóvoltából az a kötet, mely Niklas Luhmannak a bieleföldi egyetemen az 1991/92-es tanév téli szemeszterében „Bevezetés a rendszerelméletbe” címen tartott előadásainak szövegét tartalmazza.¹ Luhmann rendkívül sokat publikált: több mint hatvan könyvet, több száz tanulmányt és cikket. Ha legfontosabb műveit szeretnénk kiemelni, akkor talán két könyvét kellene mindenképpen megneveznünk: egyrészt az 1984-ben megjelent *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie* címűt, melyet ő maga nevezett első főművének, másrészt pedig a halála előtt egy évvel (1997-ben) megjelent újabb nagy összegzést, a *Die Gesellschaft der Gesellschaft*-ot. Ebben a két műben a teljesség igényével fejt ki azt az elméletet, mellyel – saját szavai szerint – paradigmát váltott a rendszerelméletben: az operacionálisan zárt, önreferenciális, autopoietikus rendszerek elméletét. A két alapmű megjelenése között eltelt időben a luhmanni gondolatrendszer számos hangsúlyában nagyot változott. Az előadások dátuma (1991/92) szinte félidőben van a fent említett nagy összegzések között, és nagyon jól mutatja a gondolati mozgást: Luhmann folyamatosan teszteli fogalmai magyarázóerejét,

és mutat rá újabb és újabb nyitott kérdésekre. Az előadások több ponton hozzájárulnak a két alapmű egymáshoz képest történő értelmezéséhez, ezért mindenképpen fontos pozíció illeti meg őket a luhmanni életmű korpuszában.

A *Bevezetés a rendszerelméletbe* című könyvnek fontos sajátossága, hogy előadás-szöveg. Ezt Margot Berghaus a következőképpen fejezi ki recenziójában: „az ember képet kap Luhmann emberi oldaláról is: arról, hogy mekkora respektussal idéz más szerzőket, még ha ellentmond is nekik [...]. Arról, hogy milyen hatalmas tudástanyagot mozgat meg fejtegetéseinek megvilágítására; utalásai a neandervölgyi ősemberen, az ókori Egyiptomon és a klasszikus Görögországon keresztül a modern matematikáig és kibernetikáig terjednek. És hogy milyen viccesen, szellemesen, és milyen öntudatos szerénységgel – a paradoxonok ugye Luhmannnál meglehetősen helyénvalóak – tudta előadni a régi kérdésekre adott új és szokatlan válaszait.”²

Kérdéses, hogy mindezek fenntartása mellett (és főleg: címe alapján) a könyv valóban ajánlható-e bevezetőnek. Erről maga Luhmann így vélekedik: „Bevezetés alatt nem annyira könnyen érthetőt, popularizáltat, vagy kezdők számára összeállítottat értek. Legalábbis minderre nem gondoltam, mikor címet választottam ennek az előadásnak.” (341. o.) Valóban, ha mindennemű Luhmann-előismeret híján olvassuk a könyvet, komoly nehézségeink támadhatnak. Ez minden bizonnyal csak részben következik az idézett passzusból; sokkal inkább az elmélet egészére általánosan jellemző sajátosság a valódi ok, melyet Luhmann így fogalmaz meg: „a prob-

1 Niklas Luhmann: Einführung in die Systemtheorie. Heidelberg: Carl-Auer, 2004. (első kiadás: 2002.) A továbbiakban: Luhmann 2004.

2 Margot Berghaus: Niklas Luhmanns Vorlesung Posthum / Systemtheorie plus Mensch Luhmann (recenzió): IASL online: http://iasl.uni-muenchen.de/rezensio/liste/Berghaus3896702920_937.html (a továbbiakban: Berghaus).

léma abban áll, hogy a fogalmak cirkulárisak, és folyton olyasmit kell előfeltételeznem, amit csak később világítok meg...” (81. o.) A luhmanni elmélet egyik sajátossága a cirkuláris építkezés. Minden fogalma nagyon pontosan (és minden ismert értelmezéstől eltérően) definiált, de ezek a definíciók sokszor egyéb alapfogalmakra (is) támaszkodnak.

Luhmann előadásai két nagy szerkezeti egységbe foglalhatók. Az elsőt a *Szociológia és rendszerelmélet* és az *Általános rendszerelmélet* című fejezetek alkotják, a másodikat az *Idő, az Értelmelem, a Pszichikus és szociális rendszerek, a Kommunikáció mint önmegfigyelő művelet*, valamint a *Kettős kontingencia, struktúra, konfliktus* címűek. A fejezet-címekből is kitűnik, hogy az első rész az alapfogalmakkal, az elmélet ívének felvázolásával foglalkozik, míg a második részben konkrét elemzések, vitára készített kérdések jelennek meg. Úgy is fogalmazhatnánk: az első rész azt mutatja be, *milyen* a luhmanni rendszerelmélet, a második pedig azt, hogy *hogyan működik*. Jelen szöveg keretei között nincsen mód mindenre kitérni, ezért a következőkben mindkét területről kiemelek néhány olyan alapfogalmat és meglátást, melyek segítségével egy koherens vázlatot igyekszem adni Luhmann előadásairól, és ezen keresztül gondolatrendszerének bizonyos elemeiről. Az alábbiakban a könyv tárgyalásmódjának megfelelően áttekintem a luhmanni elmélet viszonyát az általános rendszerelmülethez, bemutatok néhány alapfogalmat (forma, rendszer, autopoiesis stb.), majd a szocialitás és a tudat rendszereinek viszonyát elemzem.

Luhmann rendszerfelfogása alapvetően az általános rendszerelmélet és a kibernetika területéről ered, tehát nem szigorúan szociológiai gyökerű. Az általános rendszerelmélet (és később a kibernetika) olyan transzdiszciplináris kutatási területek, melyek a rendszerré szerveződés, illetve az önszabályozó rendszerszerű működés általános törvényszerűségei kutatásának céljával jöttek létre.³ Az általános rendszerelmélet az 1950-es években vetette fel a nyitott és zárt

rendszerek megkülönböztettségének kérdését.⁴ A zárt rendszerek, melyek működésük során nem vesznek fel és nem adnak le anyagot, az entrópia fokozására, vagyis a megkülönböztetések feloldására törekszenek. Velük szemben állnak a nyílt rendszerek, melyeket az jellemez, hogy alkotóanyagaik szabadon áramlanak a rendszer határain keresztül, folyamatosan változnak. Az őket jellemző tendencia a magasabb rendű állapotok és a differenciálódás felé irányul, vagyis ezekben a rendszerekben nem kizárólag entrópiatermelés történik, hanem a kívülről történő anyagfelvétel (illetve -leadás) révén negatív-, illetve pozitív entrópia-átvitel is. A nyitott rendszerek elmélete tehát már problematizálja a rendszer és környezete kapcsolatát. (Azzal azonban nem számol, hogy a környezetben is megjelenhetnek rendszerek, vagyis különbséget kell tennünk rendszer- [differenciálatlan] környezet és rendszer- rendszer kapcsolat között, mint azt majd Luhmann teszi.)

A kibernetika egyik legfontosabb kérdése arra vonatkozik, hogy miként tarthatók stabilan a rendszerállapotok változó környezeti feltételek között. A visszacsatolásos (vagyis feedback) modellek általánosan alkalmazhatónak tűntek: a kibernetika így egyaránt tekinthető a technikai, pszichikai és szociális rendszerek vezérlésének tudományaként (vö. 53. o.). Mindezek áttekin tése után talán jobban megérthetőek azok a kérdések, melyekkel szembesülve Luhmann megal kotta a maga választát, melyet a rendszerelmélet új paradigmájának nevezett.⁵

A kérdések tehát:

- Mit is nevezünk rendszernek?
- Hogyan képződik és reprodukálódik a rendszer és környezet különbsége?
- Milyen művelési mód hozza mindezt létre, és az hogyan képes belülről eldönteni, hogy valami a rendszerhez tartozik-e?

Luhmann szerint mindezeket, a rendszerelmélet mindaddig két nézőpontból szemlélte attól függően, hogy a rendszereket létezőknek, vagy pusztán analitikus kategóriának tekintet-

3 Ld. pl. Ludwig von Bertalanffy: Az általános rendszerelmélet problémái. In: Kindler József – Kiss István (szerk.): Rendszerelmélet. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.; Norbert Wiener: Mi a kibernetika? In: Uő.: Válogatott tanulmányok. Budapest: Gondolat Kiadó, 1974.

4 Ld. pl. Ludwig von Bertalanffy: ... ám az emberről semmit sem tudunk. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1991. 63–85.

5 Niklas Luhmann: Paradigmawechsel in der Systemtheorie (Ein Paradigma für Fortschritt?) In: Herzog – Koselleck (szerk.): Epochenschwelle und Epochenbewusstsein. München, 1987., 305–322. A továbbiakban: Luhmann 1987.

tek. Luhmann mindkét nézőpontot elutasítja azzal, hogy azok rendszeren kívüli megfigyelőt konstituálnak, vagyis a rendszerelmélet mint tudomány olyan külső megfigyelőnek látja magát, amit nem része a világnak, amit megfigyel. Luhmann szerint ez nincs így. A megfigyelő minden értelemben ugyanúgy kondicionált létező, mint amit megfigyel (legyen szó akár arról, amikor én figyelem meg a szomszédomat, akár arról, amikor a tudomány figyeli meg a művészetet). Megfigyelő és tárgy között így valójában csak a megfigyelő tesz különbséget azért, hogy megfigyeli magát, amint megfigyel. (Ezt egy Heinz von Foerster-től eredő terminussal második rendbeli megfigyelésnek nevezzük.)⁶ Röviden: abszolutizált, objektív megfigyelési pozíció nem lehetséges.

Visszatérve a három felvetett kérdés problémájára, Luhmann szerint semmiféle rendszerek nem írhatóak le a határaik mentén, azaz statikusan, mert a határok valójában folyton változnak, és nem is tételezhető fel olyan megfigyelői pozíció, ahonnan lehetséges lenne megfigyelni a rendszerek igazi határait. Mindezek következtében radikális újítást vezet be: a dinamikus rendszerfogalmat.

Ez a következőképpen értendő: „A rendszer valójában nem más, mint a rendszer és környezet differenciája” (66. o.) – tehát a rendszerelmélet nyitott rendszer-fogalmát felhasználva úgy ragadja meg a rendszer sajátosságát, mint a környezetétől való elkülönülésének mozzanatát. Vagyis: egy differenciált rendszer nem részben bizonyos számából és ezek kapcsolataiból áll, hanem bizonyos számú rendszer/környezet differenciából. Luhmann valójában feloldja a nyitott-zárt rendszerek kérdését, pontosabban a fogalmi oppozíció helyett fokozás-viszonyként fogja fel azt, amennyiben így fogalmazza át: hogyan lehetséges a rendszer és környezet viszonyában nagyobb komplexitást elérni?

A következőkben két alapfogalmat szeretnék megvilágítani, hogy érthetővé váljon: Luhmann valóban új paradigmát képvisel. Ezek a következők: az önreferenciális (autopoietikus) rendszer fogalma, mely segít megértenünk a nyitott-zárt oppozíció meghaladását, illetve a forma fogalma, mely magát a differenciaképzés mechanizmusát világítja meg.

Luhmann szerint a forma fogalom korábbi (nem differenciaelméleti) meghatározása úgy foglalható össze, mint elemek rendszerezett összefüggése, az összefüggésen belülről megragadva. Így a forma jelentése megegyezik az alakéval (Gestalt).⁷

A forma fogalmának átértelmezésében Luhmann két szerzőre támaszkodik. Egyrészt Gregory Batesonra, akinek nevéhez az információ egy klasszikussá vált meghatározása kötődik, mely szerint az információ olyan differencia, mely differenciát képez. Kapunk egy információt: valami így van, és nem máshogy (differencia), ezután nem kerülhet el, hogy saját következő műveleteinket ne orientáljuk erre a tudásra (azaz *valahogy ehhez képest* csináljuk, és ne máshogy: második differencia). A másik szerző George Spencer Brown, aki kifejtette, hogy a különbségtevés mindig a különbségtevés során elkülönített egyik oldal megjelölését (is) jelenti (71–74. o.). A megkülönböztetésnek tehát ebben a Spencer Brown által szándékolt értelemben két komponense van: maga a megkülönböztetés, illetve a megkülönböztetés során létrejövő két oldal egyikének megjelölése. Ha ezt grafikusán szeretnénk ábrázolni, akkor egy függőleges vonallal tudjuk érzékeltetni a megkülönböztetést magát, és egy erre merőleges vízszintes vonallal (tulajdonképpen egy nyíllal) a megjelölést (vagyis annak irányát). A megkülönböztetésként felfogott formának így létrejön egy megjelölt és egy jelületlen oldala: gondolkunk például egy lábnyomra a vizes tengerparti homokban. Ebben az esetben a forma valójában a taposás által beljebb nyomott és a beljebb nem nyomott homok megkülönböztetését jelenti, mikor is a lábnyom területére eső (vagyis a láb által benyomott) homokot tekintjük a forma megjelölt oldalának. Valójában a forma fogalom esetében egy paradoxonnal állunk szemben, hiszen a forma mint megkülönböztetés éppen a megjelölésnek és a megkülönböztetésnek (vagyis a forma két komponensének) a megkülönböztetése (74–75. o.). Vagyis: a megkülönböztetés egyszerre tárgy és eszköze a megfigyelésünknek. Ezt a paradoxont oldja fel a re-entry fogalma, mely arra vonatkozik, hogy az eredeti megkülönböztetést (a megfigyelés „eszközét”) megismételjük a forma megjelölt oldalán, vagyis a megkülön-

6 Vö. Heinz von Foerster: *Sicht und Einsicht*. Braunschweig/Wiesbaden: Vieweg, 1985.

7 Niklas Luhmann: *Die Kunst der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997. (1. kiadás: 1995.):48.

böztetés újra belép, csak immár a megfigyelés tárgyaként. A jelek például ilyen formák: valójában a jelölő és a jelölt megkülönböztetéseként működnek, mely esetben a jelölő lesz a forma belső, megjelölt oldala, vagyis a további műveletek (megfigyelések) itt zajlanak, itt történik meg az eredeti megkülönböztetés újrabeléptése (a re-entry).⁸ A jelek esetében ennek az a következménye, hogy be kell látnunk, a jel nem kívüllág tényállásainak rendszeren belüli reprezentációja. A jelölő és a jelölt megkülönböztetése sokkal inkább belső, izolált: nem előfeltételezi, hogy mindaz valóban létezik a kívüllágban, ami megjelölődik általa. A jelek éppen ennek az izoláltságuknak köszönhetik, hogy képesek stabilak maradni, vagyis függetlenek a használati kontextusoktól.

Visszatérve a rendszerek definíciójához, kimondhatjuk, hogy a rendszer: forma (77–78. o.). (És azt is, hogy minden rendszer forma, de nem minden forma rendszer!) A rendszerek szerveződését („belső oldalát”) illetően Luhmann álláspontja az, hogy a rendszerek operacionálisan zártak: kizárólag saját belső állapotait képesek megfigyelni (vagyis megjelölt oldalukon újrabeléptetni az őket meghatározó megkülönböztetést), a környezettel semmiféle közvetlen interakcióba nem képesek lépni. (Az operacionális zárttság fogalma eredetileg az idegrendszerrel kapcsolatban merült fel, melyet olyan rendszerként írtak le, melynek önszervezése kizárólag saját különböző belső állapotainak megfigyelése által működik.) Más szavakkal úgy fejezhetjük ki mindezt, hogy a rendszernek kizárólag a saját műveletei állnak rendelkezésre. Luhmann szavaival: „A rendszerben nincsen semmi más, csak saját műveletei [...] saját struktúrájának felépítéséhez: egy operacionálisan zárt rendszer struktúráinak [a rendszer] saját műveletei által kell felépülniük. Másként kifejezve, nincs semmiféle struktúra-import. Ezt hívják önszerveződének.” (101. o.) Azt a működésmódot, melynek során a rendszer létrehozza saját struktúráját,

vagyis saját elemeit saját műveleteinek segítségével, melyek aztán további műveletek előfeltételei lesznek, vagyis ahogyan az operacionálisan zárt rendszer folyamatosan létrehozza és működteti magát, Humberto Maturana fogalmával autopoiezinak nevezzük.⁹ Luhmann szavaival: „A fogalom (autopoietikus) rendszerekre vonatkozik, melyek minden elemi egységüket, melyekből létrejönnek, éppen ezen elemek hálózata révén reprodukálják, és magukat ezáltal a környezettől elhatárolják [ezt neveztük operacionális zártágnak]; történjen ez az élet, a tudat, vagy – szociális rendszerek esetében – a kommunikáció formájában. Az autopoiezis ezen rendszerek produkciós módja.”¹⁰

Az autopoiezinak eredetileg az élő rendszerek vonatkozásában alkalmazott fogalmát Luhmann kiterjeszti egyéb rendszerfajtákra is, nevezetesen a pszichikai és a szociális rendszerekre, melyek vonatkozásában szintén érvényesnek látja az operacionális zártást, az alkotóelemek folyamatos belső, ön(re)produkciójának kritériumait. Ezen az alapon a rendszereket a következőképpen osztályozza:¹¹

1. rendszerek;
2. gépek organizmusok szociális rendszerek pszichikai rendszerek;
3. interakciók szervezetek társadalmak.

A rendszerfajták között többféle különbségtétel áll fenn. A gépek mint rendszerek alapvetően különböznek az összes többitől abban az értelemben, hogy nem *autopoietikus*, hanem *allopoeitikus* rendszereknek (vagyis triviális gépeknek) tekintendők. A 2. szinten ezután három rendszerfajta marad: az *organizmusok* (azaz a biológiai rendszerek), a *szociális* és a *pszichikai* (vagyis tudat-) rendszerek. Az organizmusok abban különböznek a másik kettőtől, hogy autopoiezisük műveletei, azaz elemeiknek (re)produkciója *sejtszinten* történik, míg a szociális és a pszichikus rendszerek mindketten az *értelem* médiumában végzik műveleteiket: ezeket ezért közös néven értelem-feldolgozó és -konstruáló rendszerek

8 Luhmann 2004: 76.; ill.: Niklas Luhmann: *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1998. 1. köt. 208–9.

9 Az autopoiezis terminus részletes értelmezéséhez, illetve keletkezésének történetéhez részletesebben vö. Luhmann 2004: 109–111.

10 V.ö.: Niklas Luhmann: *Ökologische Kommunikation. kann die moderne Gesellschaft sich auf ökologische Gefährdungen einstellen?* Opladen, 1986: 266. Fontos megjegyezni, hogy az autopoiezis terminus valójában H. Maturanától származik; jelen írásban azonban hangsúlyozottan az itt említett luhmanni megközelítéstről lesz szó, ezért idézem ehelyt is Luhmann.

11 Ld.: Niklas Luhmann: *Soziale Systeme*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1984. 1. köt. 16.

nek nevezi Luhmann. Az értelem médiumában operáló két rendszerfajta abban különbözik egymástól, hogy mást tesznek meg az értelemkonstruáló folyamatok (műveletek) alapjainak: a pszichikus rendszerek esetében a *gondolkodás* a műveletek formája (az operáció végső eleme pedig a *gondolat*), a szociális rendszerek esetében pedig a *kommunikáció* (az operáció végső eleme pedig a megértett kommunikáció).

A sejt, a tudat, illetve a kommunikáció tehát hasonló alapelvű, de különböző rendszereket alkotnak. A következőkben elsősorban a szociális rendszerekről és a formaként és műveletmódként felfogott kommunikációról lesz szó.

Kiindulópontként szeretném tisztázni, hogy mit értek azon, hogy „az értelem médiuma”, azaz mit jelent a médium, és mit jelent az értelem fogalma Luhmannnál. A médiumot potenciális formaképződések végtelen horizontjaként képzelhetjük el: a tengerpart vizes homokja, melyben megjelenhetnek a lábnymok, a levegő és a fény mint észleléseink médiumai, vagy a nyelv szavai, melyekben mondatok jelenhetnek meg (227–228. o.). A forma a médiumban jön létre, és a médium mindig mint a forma jelöletlen oldala marad meg. Ebben az értelemben határozhatjuk meg az értelmet is, mint valami nem szubsztanciálisan vagy fenomén-szerűen adottat, hanem mint a médium-forma megkülönböztetések bizonyos módjaként elgondoltat. Az értelem médiumában jelennek meg formaként a gondolatok egyrésztől (a tudat rendszerében) és a kommunikációk másrésztől (a szociális, vagyis kommunikációs rendszerekben.). Mit jelent, hogy a kommunikáció forma? Kommunikáció alatt egy ugyanolyan megkülönböztetés-alapú hármasságot ért Luhmann, mint a jel fogalmánál láttuk. A hármasság elemei: az információ, a közlés, a megértés. Valójában mindhárom maga is egy-egy megkülönböztetés (vagyis forma). Az információ valamit közöl a környezetről (vagyis referenciája külső), ezáltal megkülönbözteti azt, amit közöl attól, amit nem közöl (emlékezzünk Bateson meghatározására!). Ha azt mondom: „Esik”, ezzel a világra, a környezetre utalok. Olyan formát aktualizálok, melynek a megjelölt oldala az, hogy „esik”, a nem megjelölt oldala pedig minden más potenciális formaképzés. Ez tehát az információ. A közlés szintén formahasználat, csak éppen nem külső referenciája van, hanem önreferenciája. Az „Esik.” kijelentéssel például azt közlöm, hogy vigyünk esernyőt, hogy ne menjünk sétálni stb. Vagyis

a referencia a közlő valamiféle szándékára vonatkozik. Szintén formahasználat, vagyis megkülönböztetés történik, mert megkülönböztetek egy lehetséges közlést, mint megjelölt oldalt, és a jelöletlen oldalra utalom az összes többit. A harmadik komponens, a megértés pedig nem más, mint maga a megkülönböztetés az információ és a közlés között. Egy kommunikáció akkor tekinthető megértettnek, ha a befogadó feltételezi, hogy a közlő neki valamit mondani akar, és azt megpróbálja megérteni olyan módon, hogy a hallottak (pl. „esik”) információ-tartalmát és közlés-mozzanatát megkülönböztetve megpróbálja rekonstruálni a közlő neki szóló „üzenetét”. A megértés (és természetesen a félreértés is, melyre a fogalom szintén vonatkozik) újabb kommunikáció kiindulópontját képezheti, ilyen módon hozva létre kommunikációk rekurzív hálójából magát a kommunikációs (szociális) rendszert (293–297. o.). Fontos megjegyeznünk, hogy a szociális rendszerekben csak kommunikáció van művelteként, és kommunikációk vannak elemként. A tudat nem része a szociális rendszernek (így a társadalomnak sem). A tudat és a kommunikáció rendszerei egyaránt az értelem médiumában végzik műveleteiket, és egyaránt jellemzi őket az autopoiézis és az operacionális zárttság. Egymás számára azonban csak környezetként adottak, ami ebben az esetben semmiképpen nem utal jelentéktelenségre. Épp ellenkezőleg. A tudat és a kommunikáció rendszerei egymást kölcsönösen előfeltételező kapcsolatban, úgynevezett interpenetrációs viszonyban állnak egymással. Külön rendszerek, de csak egymást feltételezve képesek működni. A szociális (kommunikációs)- és a tudatrendszer kapcsolatának elemzésén keresztül éppen a szociológia egyik alapkérdése tematizálódik újra, nevezetesen a társadalom és az egyén viszonyára vonatkozó kérdés. Ez a rendszerelmélet kontra cselekvésemélet vita egyik alapkérdése. Luhmann azt állítja, hogy a cselekvéseméletek éppen azért ragaszkodnak annyira a cselekvésfogalomhoz, mert ez egyfajta kapcsolófogalom az egyén és a társadalom dimenziói között, amelyben valójában a kettő közötti „senkiföldjén” pozícionált. Luhmann két alapvető problémát lát a cselekvésfogalom tekintetében: a külső, illetve a belső elhatárolás problémáját. A külső elhatárolás problémája röviden úgy foglalható össze, hogy vajon hol végződik a cselekvés, és hol kezdődik annak hatása? Ha valaki hallja, amit mondok, az az én cselekvésem, vagy az övé? A

belső elhatárolás problémája a cselekvőhöz rendelt szándékkal függ össze (cselekvésről ugyanis akkor beszélünk, ha a cselekvőhöz szándék rendelhető). Luhmann szerint nem lehet eldönteni, hogy ezek a motívumok valódi pszichológiai okok, vagy csak lehetséges jelentések. Más szóval, kérdés, hogy vajon a szándék hozzárendelése mindig adott volt, vagy szükségessége a kulturális fejlődéssel korrelál (250–255. o.). A cselekvésnek ezt a fogalmát tehát elégtelennek ítéli. Az ő válasza az egyén-társadalom viszonyát érintő kérdésre, mint láttuk, a tudat és a kommunikáció rendszereinek interpenetrációja. Luhmann ilyen módon határokat von az egyén és a társadalom szintje közt elterülő senkiföldjén, és pontosan kijelöli a határátkelőket is.

A rendszerelmélet-cselekvésemélet vitához még annyit, hogy ez Luhmann szemszögéből egy rosszul feltett kérdés következménye, illetve a rendszerelmélet félreértéséé, hiszen már Talcott Parsons rendszerelmélete is abból indult ki, hogy a cselekvés: rendszer (Parsonsról bővebben: 18–41. o.). Luhmannnál pedig rendszer alatt nem objektumot kell érteni, mert az sokkal inkább „egy megkülönböztetés rendszer és környezet között, úgyhogy a test- és a tudat-folyamatok éppen a rendszer környezetéhez tartoznak [...] Ez nem ítélet fontos és nem-fontos tekintetében, hanem csak abban a kérdésben, hogy a környezet és a rendszer hogyan tudják folyamatosan kölcsönösen koordinálni egymást.”

Bízom benne, hogy a bemutatott néhány gondolatmenettel sikerült érzékeltetnem a grandiózus elmélet néhány alapvető vonását. Luhmann rendkívül magas absztrakciós szinten megfogalmazott belátásait számos területen alkalmazzák sikerrel konkrét kutatásokban,¹² ami mindenképpen használhatóságukat bizonyítja, és talán újabb érvként szolgálhat amellett, hogy tanulmányozzuk ezeket az elméleti alapvetéseket, melyek egyre inkább megkerülhetetlennek látszanak a társadalom- és szellemtudományok területén. A Luhmann körül szerveződő német nyelvű diskurzust szemlélve valóban az a benyomásunk

alakulhat ki, hogy sajátos, új paradigmáról van szó, és nem csak a rendszerelméletben, hanem a társadalom- és szellemtudományok sokkal szélesebb vonatkozásában. Ennek a paradigmának a megismerése (és vitatása) véleményem szerint a magyar tudományos nyilvánosságnak is feladata (és részben adóssága). A dolgozatom témáját képező kötet mindenképpen fontos segítség ennek a feladatnak az elvégzésében.

(Niklas Luhmann: *Einführung in die Systemtheorie*. Heidelberg, Carl-Auer, 2004.)

Tóth Benedek

BRUNER AZ OKTATÁSRÓL, KULTÚRÁRÓL ÉS AZ OKTATÁS KULTÚRÁJÁRÓL

Az olvasó első látásra úgy gondolhatja, hogy csupán egy újabb könyvet tart a kezében az iskolában folyó oktatásról. Az első mondatok olvasása után azonban nyilvánvalóvá válik, hogy a szerző a megszokott intézményi keretek közül kilépve, a kultúrába helyezve, új nézőpontból vizsgálja az oktatást. Az iskoláztatás csak kis részét teszi ki annak, hogy egy kultúra szabályrendszerével megismerkedjenek a tanulók.

Bruner könyvének központi gondolata az, hogy a kultúra formálja az elmét, a kultúra ruház fel annak lehetőségével, hogy megalkossuk saját világunkat, valamint saját magunkról és saját erőinkről alkotott fogalmainkat. A kulturális pszichológia megalkotásakor felmerülő kérdésekhez szorosan kapcsolja az oktatás problémáit. Ezek például a jelentésről való megegyezés, a szelf felépülése, az ágencia, a szimbolikus műveletek elsajátítása és a mentális működés kulturális beágyazottsága. A mentális működések megértéséhez szükségessé teszi a kulturális környezetet és forrásokat vizsgálatát, azokat a tényezőket, melyek az elme kialakítását és ható-

12 Például a szociális munkában: Jenő Bango: Die Sozialarbeit der Gesellschaft – Funktionssystem und Wissenschaft der Hilfe? In: Bango – Karácsony 2001:36–52; Heiko Kleve: Die Postmodernität der luhmannschen Systemtheorie in ihrer Bedeutung für die Soziale Arbeit. In: Bango – Karácsony 2001:52–60; vagy az újságírás-kutatásokban: Matthias Kohring: Komplexität ernst nehmen. Grundlagen einer systemtheoretischen Journalismustheorie. In: Martin Löffelholz (szerk.): *Theorien des Journalismus*, Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2000: 153–169; Frank Marcinkowski – Thomas Bruns: Autopoiesis und strukturelle Kopplung: Inter-Relationen von Journalismus und Politik. In: : Martin Löffelholz (szerk.): *Theorien des Journalismus*, Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2000: 209–223.